

HA 1.791

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HIRLAPTÁRA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

56.évf. 1948. 1.füz.

bor.

Teljes

Fv.

Dné.

2. költ.

93.917

HA 1.791

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
ECKHARDT SÁNDOR

ÖTVENHATODIK ÉVFOLYAM

ELSŐ FÜZET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

BUDAPEST 1948

NYOMDÁINK BELSŐ ÉLETE A XVI—XVIII. SZÁZADBAN.

(Első közlemény.)

Az első kérdés, mely egy-egy nyomda berendezése alkalmával fölmerült, a helyiség kérdése volt. Habár a XVI—XVIII. század nyomdai berendezése igen messze esik napjainknak a modern technika minden vívmányával felszerelt könyvsokszorosító üzemeitől, elhelyezése mégis külön helyiséget igényelt. Amikor a Károli-Biblia kinyomatását elhatározták, Manskovit nyomdáját azért nem vitték Göncebe, hanem a szomszédos Vizsolyba, mivel itt Rákóczi Zsigmondnak egy könyvnyomtatóház céljaira alkalmas üres és elhagyott épülete volt. Honterusról a hagyomány azt tartja, hogy a brassói nyomdát édesanyja portáján rendezte be. A Heltai-nyomda a tulajdonos házában, az Óvárban volt felállítva s Telegdi is a saját házában helyezte el a nagyszombati officinát. Ugyanígy tett Bornemisza Péter is: amikor élete alkonyán saját házhoz jut, munkája nyomtatása közben telepíti át az egész fölszerelést Detrekő várából a hozzátartozó Rohrbach faluba. A nagyszombati officinát a XVII. század vége felé az akkor kibővített akadémiai épület egyik szárnyának első és második emeletén helyezték el. Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdáját felesége házában állította föl, amelyet ebből a célból átépíttetett. Gr. Károlyi Ferenc a XVIII. sz. ötvenes éveinek elején a nagykárolyi tipográfia részére külön épületet emeltetett.

A XVI. századi nyomtatóházak berendezéséről szemléletes képet nyújtanak azok a külföldi mesterjegyek, melyek egy-egy officina belsejét ábrázolják. A legrégebb ilyen kép Bade Josué (Ascenius Badius Jodocus) párisi műhelyét tünteti föl 1507-ből. Nagyjában azonos ezzel az a kép is, melyet az Ascenius-műhely 1520. évi ábrázolása tár elénk.¹

A szűk szoba közepét a meglehetősen primitív, teljesen fából való sajtó foglalja el, mely a szőlőprés mintájára készült. Fordítórúdja közvetlenül a csavarba van beerősítve, tégelye pedig keményfatskó. A szedés befogadására szolgáló talpigát forgattyúval hajtották a prés fedőlapja alá. A sajtó teljesítőképességéről fogalmat adhat az a körülmény, hogy a tégelyt minden egyes nyomáskor

¹ Irodalomtörténeti Közlemények LVI.

a csavar segélyével kellett előbb leszorítani, majd meglazítani. E kezdetleges sajtó munkáját még az is megnehezítette, hogy ha nagy forma volt felzárva, a talyigát először csak félig tölték a tégely alá s akkor meghúzták két kézzel a dorongot, azután a talyigát másodszer és egészen betolták a tégely alá s újra meghúzták a dorongot. A kétszeri betolásra azért volt szükség, mivel a tégely kicsiny volt s az ívrétű formának csupán felét volt képes befödni.² Honterus sajtóját 1898-ban a Honterus-szobor leleplezése alkalmából Brassóban rendezett kiállításon összeállítva s elég ép állapotban láthatta a közönség. 1902-ben széthullt darabjai még megvoltak a templom egyik zugában, egy külön rekesztett kamrában, de hogy ma megvannak-e még, arról semmit sem tudunk. Nagyjában ugyanolyan lehetett, mint az a sajtó, mely az Ascenius-műhely 1520. é. képén látható. S tényleg a sajtó az egész XVI. sz. folyamán alig változott. A legfontosabb újítás a nürnbergi Danneré a XVI. sz. közepéről, aki a gép orsóját sárgarézből készítette. Később a szédésformát hordozó talyiga alapját, mely eredetileg a tégelyhez hasonlóan keményfából készült, szintén sárgaréz- vagy vasból állítottak elő. Novák (*A nyomdászat története*. IV : 86.) ezt az újítást tévesen a XVIII. század közepére teszi. A kassai Gevers-nyomda 1675. évi leltára szerint ennek az üzemnek a sajtója már ekkor fém-fundamentummal volt ellátva.³ A sárospataki nyomda mindkét sajtójának nemcsak fundamentuma, hanem tégelye is — az 1674. é. leltár szerint — rézből készült.⁴ A kolozsvári jezsuita nyomdának az 1774-ben fölvevett leltár szerint három könyvnyomtatásra szolgáló sajtója volt: „egy felszerelt sajtó a rézeszközökkel“ 90 frt., egy „második sajtó vaseszközeivel“ 75 frt. s egy „harmadik óeska“ 50 frt. értékben. E nyomdának a könyvsajtókon kívül két rézmetszetek sokszorosítására szolgáló sajtója is volt.⁵ A nagyszombati nyomdának ugyanekkor hat sajtója volt „sárgaréz lappal és a fundamentum fölött szintén réz nyomólappal (értsd tégellyel)“ 1300 frt. összértékben.⁶

Az említett képen a sajtó mellett keskeny padka látható, melyre a még üres és a már kinyomtatott íveket halmozták föl. A sajtó felső gerendájába vert szögeken néhány olyan szerszám: olló, nedvesítő ecset, körző, tűzőtű fityeg, melyekre a nyomtatónak munkája közben minduntalan szüksége volt. A nyomtató mögött segédje áll, kezében a festékező lapdákkal. A műhely ablakmenti oldalán áll a szedőállvány, amely a középkori írószobák pulpitusából fejlődött. Az állványzatra helyezett szedőszekrény (casta), mely úgy Jost Aman sokszor közölt XVI. századi metszetén, mint a könyvnyomtató műhely 1685. évi hazai ábrázolásán⁷ látható, néhány ujjnyi magas láda volt, mely akárcsak manapság, akkor is rekeszekre volt osztva s a betűk, hézagpótlók, írásjelek és számjegyek e rekeszekben voltak csoportosan elhelyezve. Az elosztás aligha történt ábécé-rendben, hanem, mint ma is, úgy

hogy a leggyakoribb betűk estek a szedőnek leginkább keze ügyébe. A számjegyek, úgy látszik, egy közös rekeszbe kerültek. Legalább Manskovit *Index biblicus*-ában azzal mentetgeti a számhibákat, hogy „az quotae ... renduel, egymás mellett feküsznek“.⁸ A szedőszekevények száma a nyomda típusainak a mennyiségétől és féleségétől függött. A sárospataki nyomda 1666. é. leltára 42 pár és egy egyes „bötühöz való Cástá“t említ, míg a „bötü tarto theca“-k száma ugyanitt 18 volt. A Gevers-féle leltár szerint minden betűfajta külön-külön szedőszekevényben volt elhelyezve s ugyancsak külön szedőszekevényekben őrizték a naptári jegyeket, a tipográfiai könyvdíszeket (röslein) és a kizáró anyagot (quadranten).

A könyvsajtót s a többi fából készült bútorzatot valószínűleg helybeli iparosok állították elő. Így valami Koryza nevű oláh nyomdász 1570-ben a brassói Fornius Lőrinenél rendelt egy sajtót, melynek árával aztán adós maradt,⁹ s valószínű, hogy a Medgyesi Pálnak 1649-ben III. Rákóczi Zsigmondhoz intézett levelében¹⁰ említett „holmi famunkabeli segítettés“ is, ami a sárospataki nyomda üzembehelyezéséhez kellett, helyben készült volna. Persze az ügyes mesterember nem mindig volt kéznél. Misztótfalusi Kis Miklós a XVII. sz. végén keservesen panaszolja, hogy egy sróf vagy kösü miatt messze utakat kellett megtennie s évek teltek bele, míg egy-egy valamirevaló mesteremberre akadt, aki aztán alaposan megszarolta. Végül is beleúnva az örökös bajlódásba, inkább Bécsből hozatott mindent.¹¹

A betűkészletet nyomdánk vagy készen szerezték be, vagy maguk állították elő. A XVI. sz. folyamán Honterus valószínűleg Baseltől a Henric—Petri-cégtől, Huszár Gál Bécsből Hoffhalter Rafaeltől s Bornemisza Péter alighanem Krakkóból és Bécsből szerezte be betűanyagát, a Károli-Biblia mecénásai pedig Németországból hozatott betűkkel egészítették ki Manskovit Bornemiszanétól átvett készletét. Mannel János Laibachból hozta magával típusait. XVII. századi nyomdászaink egy része Hollandiából szerezte be a betűket. Így Brevér Sámuel is 1625-ben állítólag innen vásárolta típusait.¹² Alighanem I. Rákóczi György is, aki Hollandiából hozatott munkásokat az *Öreg Graduál* kinyomtatásához, az új betűket és hangjegyeket is innen szerezte be a gyulafehérvári fejedelmi nyomda részére s igen valószínű, hogy a sárospataki nyomdának szánt „sok szép típusok“ is innen valók. Ezt abból is következtethetjük, hogy a pataki nyomda egykori művezetője, Rozsnyai János, amikor a debreceni officina élére került, szintén Hollandiából hozatott betűkkel frissítette föl az üzemet.¹³ Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradai nyomdájának betűkészletét Bethlen István Lüneburgból szerezte be.¹⁴ A kolozsvári unitáriusok pedig a XVII. sz. utolsó évtizedében felállított nyomdájukat Danzigból¹⁵, más forrás szerint¹⁶ Bécsből vásárolt betűkkel szerelték föl. A XVIII. sz. derekán a pozsonyi Royer- és a kassai jezsuita nyomda a nagy-

szombati betüöntődéből egészítette ki típuskészletét¹⁷, míg Landerer Lipót budai nyomdász özvegye Katalin, csakúgy mint a pesti Eitzenberger ilyenmő szükségletét — a hatósági jelentések szerint — a bécsi Trattner János Tamásnál fődözte.¹⁸

Nyomatóink nem egyszer másodkézből való, már használt anyaggal is beérték. Így Telegdi Miklós 1577-ben a bécsi jezsuiták nyomdáját váltotta magához, a pozsonyi jezsuita nyomdát pedig 1640-ben Lippay György érsek Ferenczi Lőrinc ugyancsak bécsi nyomdájának megvásárlásával kárpótolta a Nagyszombatba visszavitt tipográfiaiért.¹⁹ Gr. Károlyi Ferenc is a nagykárolyi nyomda alapját a bártfai Brever-nyomda típusainak egy részével vetette meg 1754-ben,²⁰ míg egy másik részük állítólag az 1745 táján keletkezett nagyváradai szemináriumi nyomda alapjául szolgált.²¹

Jóval ritkább az az eset, amikor a nyomdák maguk állították elő a betűkészletet, ha az előállításán nem csupán a betűk kiöntését, hanem a matricák vésését is értjük. Csak néhány ilyen esetről van többé-kevésbé biztos tudomásunk. Így közismert, hogy Nádasdy Ujszigeten valami Strutius nevű betűmetszőt foglalkoztatott. Ugyane nyomda későbbi művezetője, Abádi Benedek szintén értett a betűmetszéshez. Föltehető továbbá, hogy Hoffhalter Ráfael, akinek Bécsben privilegizált betüöntődéje volt, szintén maga véste és öntötte a Werbőczy debreceni kiadásához használt betűket. Kassai Pál debreceni nyomdász 1685-ben egyik megrendelőjéhez írt levelében megemlíti, hogy nem lévén elegendő betűje, maga metszett és öntött újakat.²² Misztótfalusi Kis Miklós, a mondhatni európai híró amsterdami betűmetsző, visszatérve hazájába Erdélybe, az 1690-es évek elején létesített nyomdáját saját metszésű és öntésű betűkkel szerelte fel. Üzemét külön betüöntőműhellyel is ellátta, mely idegen nyomdáknak is dolgozott, illetve dolgozót volna. De megrendelője nem igen akadt. Mindössze a nagyszebeniek rendeltek nála új típusokat, a debreceniek pedig ily irányú tárgyalásokat folytattak vele, de ezek a tárgyalások eredményre nem vezettek. 1737-ben a nagyszombati nyomda rendezett be betűmetsző- és öntőműhelyt,²³ mely saját szükségletén felül több kisebb hazai officinát is ellátott betűkkel. Így a pozsonyi Royer János Pál állandó vevője volt.²⁴ Tanult betűmetsző volt Szatmári Pap Sándor is, aki 1731-ben került a kolozsvári ref. nyomda élére s annak részére Ferenczi állítása szerint „számos betűt vésett és öntött“. Az itt felölelt korszak utolsó képzett betűmetszője Kapronczai Nyerges Ádám volt, aki a betűmetszést 1772/4. sajátította el Bécsben a cs. kir. udvari nyomdában Kurzböck Józsefnél. Imreh Sándor szerint „sok öntődei készüléke, ú. m. kőfazék, matricok, betűalakok, stb.“ 1880-ban még megvoltak a marosvásárhelyi ref. főtanoda nyomdájában.²⁵ A Kis Miklós betüöntődei fölszereléséről 1711-ben készült leltár a nagyszámú betűbélégyzőkön (stempleken), kellősített és juszátlan matrixokon és contrapessumokon vagy contrapensumokon

kívül több száz „apróbb stempeleknek“ és contrapressumoknak való acéldarabot, dirib-darab vasakat és rezeket, valamint „cur-soriákhoz és fusoriákhoz való instrumentumok“-at sorol fel.²⁶

A többi nyomda, amennyiben házilag állította elő betűkészletét, rendszeren beírta azzal, hogy készen vásárolt rézmatricák segítségével öntse ki a szükséges betűmennyiséget. Így a nagyszébeni nyomda 1621. évi és a kassai Gevers-nyomda 1657. évi leltárai arról tanuskodnak, hogy ezek a nyomdák maguk öntötték, illetve öntötték újra betűiket.²⁷ Persze az átöntés nem sokat segített a betűkészleten, ha az — miként a pécsi Engel-nyomdában — „mindig ugyanazzal az öntőműszerrel, ugyanabból az ólomból történik. A használat következtében a kikoptatott matricákból megrokkant körvonalú betűk születnek, a sodort kapott öntőműszer egy árnyalattal kisebbíti a betűképeket, a végsőkig kihasznált ólombetűk kopottak, szegényesek“.²⁸

Voltak vándor betűöntők is, akik városról-városra járva felajánlották szolgálataikat a könyvnyomtatóknak. Gutgesel Dávidról tudjuk, hogy 1589-ben az akkor Bártfán tartózkodó Sultzer Salamon hohstedti betűöntőt foglalkoztatta. Ugyanez a Sultzer a debreceni nyomdának is dolgozott.²⁹ A vándor betűöntő, mint ezekben az esetekben is, főleg arra alapította megélhetését, hogy az ólomból öntött betűk gyorsan elhasználódtak, s így a nyomdák örökös utánpótlásra szorultak. Így Bornemiszának 1573-ban alapított nyomdáját már 1578-ban új típusokkal kellett fölfriessítenie. A Rosnyai János által a debreceni officina megújítására 1672 táján Hollandiából hozatott betűk annyira gyöngé anyagból készültek, hogy alig húsz év múlva Debrecen városa Kis Miklóssal tárgyalt újraöntésük ügyében. A betűöntő napi teljesítményét ötszáz betűre becsülik.³⁰ Kis Miklós a XVII. sz. végén a kolozsvári ref. egyháznak az elhasznált betűk átöntéséért százankint 25 dénárt számított. Ugyanő Amsterdamban eleinte három, majd két s hírneve zenitjén egyetlen betű odorért egy tallért kapott.

Nyomdánk betűkészlete többnyire antikva, kurzív, fraktur és schwabacher típusokból állott. Utóbbi két betűfajta főleg azok a nyomdánk szerezték be, amelyek német és cseh-tót írásműveket sokszorosítottak. Honterus gazdag görög betűkészlettel is rendelkezett. A XVI. sz. folyamán még Hofgreff, Hoffhalter, Gutgesel, Rheda és Klós nyomtatványaiiban találkozunk görög típusokkal, a nagyszébeni nyomdának pedig cirill s az újszigetinek héber típusai is voltak. A XVII. sz.-ban I. Rákóczi György a gyulafejevári fejedelmi nyomdát, gr. Kollonics Lipót bíbornok pedig a nagyszombatit szereltette föl cirill betűkkel. Ugyanebben a században a sárospataki nyomda, valamint Kis Miklós kolozsvári üzeme héber típusokkal is el volt látva. Viszont a debreceni nyomda Karancsi idejében (1660—1675) még görög betűkkel sem bírt. Legalább Piscator *Rudimenta rhetorica*-jának (é. n. RMK. II:2033. sz.)

utolsó lapján a nyomdász bevallja, hogy a könyvben előforduló görög nevek magyarozatával azért maradt adós, mivel görög típusai nem voltak.³¹ XVI. századi nyomdáinkról a betűk fajait és mennyiségét feltüntető leltárak mindeddig nem kerültek elő, de a XVII. és XVIII. sz.-ból maradt fenn néhány inventárium, mely jó fogalmat ad egyes nyomdák betűkészletéről. A legrégebbi ilyen részletes leltár a Gevers-nyomdáé 1657-ből. Ebből megtudjuk, hogy a kassai officina ebben az időben 20 mázsa — egy mázsa 120 font volt — és 70 fontnyi betűkészlettel rendelkezett, mely az egyes betűfajok között a következőképp oszlott meg: a) az antikva típusok: canon minor (42 tipográfiai pont) 78 font, paragon (20 pont) 125 font, text (18 pont), 38 font, tertia (16 pont) 178 és $\frac{3}{4}$ font, media cicero (14 pont) 60 font, cicero (12 pont) 231 font, secunda (10 pont) 219 és $\frac{1}{2}$ font, garmond (9 pont) 110 és $\frac{1}{2}$ font, petit (8 pont) 31 font; b) kurziva: tertia 114 font, cicero 147 font, garmond 52 font; c) schwabacher: tertia 161 és $\frac{1}{2}$ font, mittel 159 és $\frac{1}{2}$ font, cicero 73 font. A sárospataki fejedelmi nyomda betűkészlete, a „külömb külömb féle cifrák“³² és a „kalendáriumhoz való cifrák avagy jegyek“ hozzászámításával az 1666. é. leltár szerint 48 mázsát és 40 fontot, az 1669. é. szerint 48 mázsát és 92 fontot s az 1674. é. szerint 55 mázsát és 47 fontot tett, tehát állandóan gyarapodott. A korszak végéről két nyomda részletes leltára maradt fenn: a kolozsvári és a nagyszombati jezsuita műhelyké. Kár, hogy ezek a Jézus Társasága felosztásával kapcsolatban 1773-ban (Nagyszombat) és 1774-ben (Kolozsvár) készült leltárak mindmáig kiadatlanok. Az egyetemi nyomda egyébként bőbeszédű történetírói csak annyit árulnak el, hogy „a darabszáma felsorolt [kezdő] betűket nem számítva, az egyetemi nyomda betűanyaga 1773-ban 686 mázsát és 30 fontot nyomott s értéke 11.785 frt és 25 kr. volt. (96. l.). Az egyes típusok fajtáit és mennyiségét egyik jegyzetükben részletezik ugyan, de magát a leltárat sajnos *in extenso* nem közlik.

A betűkészletet kiegészítették a fametszetű iniciálisok, díszlécek, keretek és flörónok, valamint a fémből öntött kezdőbetűk s keretek és lécek alakítására szolgáló körzetek. Ezeket a díszeket is vagy készen vásárolták, vagy a nyomdával kapcsolatban álló fametszők állították elő. A Gevers-nyomdának például 19 és fél fontnyi kalendárium jegye, 17 fontnyi címszó verzálisa, 55 fontnyi kizáróanyaga (quadranten), 55 fontnyi kizáróanyaggal elegy körzete (röslein), különféle faduca s fába vésett fraktur és antikva kezdője volt.³³ A nagyszombati nyomda említett leltára a kezdő- és díszbetűket darabszám sorolja fel³¹, de hogy ez mennyire rúgott, azt a nyomda történetírói nem árulják el. Ép így elmellőzik a leltárban részletesen felsorolt körzeteket, de ezekre nézve legalább annyit mégis közölnek, hogy „összesen 320 font ilyen rózsácska és egyéb könyvdísz“ volt „130 frt értékben“.

Egy kisebb, két sajtóval dolgozó nyomda fölszereléséről és beszerzési költségeiről jól tájékoztat az a költségvetés, melyet 1770 táján dolgozott ki Patzko Ferenc annak bebizonyítására, hogy egy ilyenfajta officina létesítése nem igényel valami nagy tőkét. Szerinte egy ilyen nyomda fölszerelése, 50 bála nyomópapírt és 5 rizsma írópapírt is belekalkulálva, mindössze 1565 (60 krajcáros) frt 12 kr.-t tett, amihez még 43 mázsa betűanyag kívántatott 1944 frt értékben. A fölszerelési költség egy harmada, 500 frt a két teljesen fölszerelt sajtóra esett, míg 50 szedőszekrény 2 frtjával 100 frtba, 6 szedőállvány 15 frtjával 90 frtba, 6 sorzó 4 frtjával 24 frtba, 40 szedőléce 30 krjával 20 frtba, 20 szedőhajó 24 krjával 8 frtba, 6 gyertyatartó 2 frtjával 12 frtba, 6 gyertyakoppantó 12 krjával 1 frt 12 krba, egy üst 20 frtba, korom és lenolaj 40 frtba, a nyomópapír 50 frtba, az írópapír 200 frtba került. A fennmaradó 50 frtot apróbb beszerzésekre irányozta el. A 43 mázsányi betűanyag a következőképp oszlik meg: gótikus címbetűk 2 mázsa (80 frt), fraktur text 2 mázsa (60 frt), tertia 2 mázsa (72 frt), mittel 2 mázsa (80 frt), cicero 2 mázsa (92 frt), garmond 2 mázsa (100 frt), petit egy mázsa (60 frt), schwabacher text 1 mázsa (30 frt), tertia 1 mázsa (36 frt), cicero 2 mázsa (92 frt), petit 1 mázsa (60 frt); latin címbetű 2 mázsa (80 frt); antikva text 2 mázsa (72 frt), tertia 2 mázsa (80 frt), mittel 2 mázsa (92 frt), cicero 2 mázsa (100 frt), garmond 2 mázsa (108 frt), petit 1 mázsa (60 frt); kurziva text 1 mázsa (40 frt), tertia 1 mázsa (44 frt), mittel 1 mázsa (50 frt), cicero 1 mázsa (54 frt), garmond 1 mázsa (58 frt), petit 1 mázsa (64 frt); nyomdadíszek 1 mázsa (50 frt), pótlók 1 mázsa (50 frt).³⁵

A kiszedésre váró könyvet vagy kéziratot a szedőlegény vagy magán a szedőszekrényen helyezte el (így pl. az Ascenius-féle műhely képén), vagy pedig facsipesz segítségével (így Jost Amann metszetén és a löcei képecskén) egy a szedőszekrénybe tűzött páleikához, az ú. n. terjesztőfához (latinul *retinaculum*, a löcei képecskén 2-vel jelezve) erősítette. Az említett képeken a szedőlegény az *Orbis pictus* magyarázó szövege szerint *bötürakó* (*szedőgető*), latinul *typotheta* épen munkában van. Miként az Ascenius-féle képen világosan kivehető, baljában a sorok kialakítására szolgáló szerkezetet, az ú. n. rendfát vagy szedővasat — mai műkifejzéssel élve — sorzót tartja. Pusztai (*Nyomdászati enciklopédia*, s. v. Sorzó) állítása szerint a szedővas, egy két egymáshoz derékszögben hajló vaslemezből álló szerkezet, melyet egyik végén harmadik lemez határol, a XIX. sz. elejéig ismeretlen volt s a sorok alakítására kizárólag a betűöntő rendfáját használták. Kis Miklós betűöntőműhelyének 1711. é. leltára „fa Wenckelhack vagy betűszedő fa linea“-nak nevezi. De ez tévedés: a sárospataki leltár két darab „bötü szedő fa“ mellett hat darab „bötü szedő vas“-at is említ.³⁶ Az egyes betűket ebbe a szedővasba sorakoztatta a mun-

kás, még pedig visszás irányban. Ha egy-egy sorral elkészült, azt hézagpótlókkal kiegyengette, mai műkifejezéssel élve kizárta. Az egyes, kellőképp kizárt sorokat a munkás a szekrény jobb sarkán lévő keretes deszkalapra, a hajóra (a löcsei képecskén 4-gyel jelezve) helyezte. Az *Orbis pictus* magyarázó szövege ezt a deszkát „gyűjtő formá (sámoly)“-nak nevezi, míg a sárospataki leltár már a mai szakkifejezést használja. Eszerint a pataki officinában nyolc drb „bötühöz való hajó“ volt.³⁷ Amikor a hajóra rakott sorok száma elérte a kellő mennyiséget, az így keletkezett hasábot³⁸ a munkás spárgával erősen körülkötözte,³⁹ nehogy a szedés az átemelésnél széthulljék.

Régi könyvnyomtatóink szedéstechnikáját eddigelé nem igen tanulmányozták. Ebből a szempontból igen figyelemre méltóak azok a „tipográfiai megjegyzések“, melyeket Kner Imre fűzött Misztótfalusi Kis Miklós *Mentségé*-nek a könyvnyomtatás feltalálása ötszázadik évfordulójára a gyomai Kner-nyomdában készült kiadásához, bár igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy Kis szedésbeli jellegzetességeinek „pontos feldolgozása csak Tótfalusi Kis összes könyveinek ilyen szempontból való átnézése és a kor más könyveivel való összehasonlítása útján lehetne eredményes.“ De megállapításai így is rendkívül tanulságosak. „Ma — írja — a zárjelet, a pontot és a vesszőt közvetlenül a szöveg mellé szoktuk illeszteni, míg a kettőspontot, a pontosvesszőt, kérdőjelet és a felkiáltójelet egy kis hézaggal (legtöbbnyire egypontos spáciummal) választjuk el a szövegtől. A régi nyomdászok általában ugyanígy szedték az írásjeleket, de spáciумot hagytak a vessző előtt is, míg a pontot közvetlenül az utolsó szövegbetű mellé tették. A vessző ebben a vonatkozásban csak a legújabb időkben követte a pontot. A XVII—XVIII. században sok nyomdában egyforma, teljes szóköznyi hézagot hagynak a vessző előtt és után is, mintha az külön szó volna, de a pontot még ezek a nyomdászok is közvetlenül, hézag nélkül illesztik az utolsó betűhöz. Tótfalusi Kis legtöbb helyen a zárjelet félszóközzel választja el attól a szövegtől, amelyhez tartozik. A kettőspontot, felkiáltó és kérdőjelet hol elválasztja a szövegtől, hol nem. Általában elválasztja a szövegtől a vesszőt és a pontot is. E tekintetben nem következetes ugyan, de úgy lászik, hogy amikor — a helyes sorvégi elválasztás miatt, — össze kellett húznia a sort, vagy tágítania kellett a szóközöket (kihajtani, ahogy ma mondjuk) akkor, mai szokásunktól eltérően, felhasználta erre a pont és vessző előtti hézagot is.“ Azt a korabeli gyakorlatban általános szokást, hogy pont után, új mondat előtt kétszer akkora szóközt hagytak mint egyebütt, Kis nemesak hogy megtartotta, hanem rendszerint eltúlozta. Nem egyszer a pont után „négy-öt vagy több betűnyi“ közt hagyott. A sorkizárás nehézségeit Kis, vagy mint Kner joggal véli, kevésbé képzett „discipulusai“, különösen a kötetke vége felé, az *m* és *n* betűket pótló,

magánhangzók fölé szedett vonalkával igyekeztek megkerülni. Fel-tűnő, erősen kifogásolható sajátsága végül a Kis-féle officinának, hogy „a kurzív részekhez is antikva írásjeleket használ. Kurzív szöveg előtt és után, de közben is mindenütt antikva zárjel áll. Gondos megfigyelő azonban mindenütt ott láthatja a kurzív szövegben az antikva, vagyis álló vesszőt, kérdőjelet, aposztrófát is. Már-már arra lehetne következtetni, hogy nem volt matrixja a kurzív írásjelekhez, ha ellenkező példákat nem találánk.“⁴⁰ Kívánatos volna, hogy e tanulságos megfigyeléseket az illetékes szakemberek többi régi könyvnyomtatóinkra is kiterjesztenék. Azt hisszük ezen az úton egyes műhelyeink között nem egy eddig rejtve maradt kapcsolatra derülne fény!

Igen érdekesek azok a technikai megfigyelések is, melyeket Uitz Kornél összegezett a M. Nemz. Múzeum régi magyar könyvtár-anyagának alapján.⁴¹ Szerinte az élő oldalcím kezdettől fogva dívott, de gyakran — bizonyára a betűhiány következtében — egy és ugyanazon a kiadványon belül többféle írásfajtából szedett. A XVI. sz.-ban inkább csak levélszámozással s ezzel is elvértve találkozunk, de a XVII. sz.-ban már a lapszámzás kezd állandósulni, „hol középre zárva, hol pedig jobb oldalt elhelyezve, de esztétikailag kifogásolható képet adva.“ Nyomdászaink ugyanis nem érik be a puszta lapszámmal, hanem azt különböző körzetdarabkák, zárjelek és kettőspontok közé ékelik, még pedig legtöbbször egyazon munkán belől a legkülönbözőbb díszítő elemek közé, amit Uitz a rendelkezésre álló egyforma díszítő anyag csekély mennyiségével magyaráz, no meg azzal is, hogy régi könyvnyomtatóink egy-egy munkájukon belől az officinának lehetőleg minden díszítő elemét föl szerették használni. Csakis ezzel magyarázható, hogy például oldalra szedett lapszám esetében is igen gyakoriak a sor közepére biggyesztett körzetdarabok. Arra is van példa, hogy míg az élő oldalcímet vonal választja el a szövegtől, addig a vele egy sorba, de a lapszélre szedett lapszám szabadon áll. Teljes következetességgel járnak el tipográfusaink a lapszám elhelyezése dolgában a fejléces kezdőlapokon. Ezekon mindig a fejléc fölé, a lap közepére helyezik a lapszámot, ellentétben a mai gyakorlattal, amikor az ilyen esetekben a lapszám elmarad. A lapszám egyszerűbb, mai is használatos szedés módja csak a XVIII. sz.-ban veszi kezdetét. A jegyzeteket nem a lap aljára, hanem margójára, mint széljegyzetet szedték s a magyarázott szó mellé csillagot vagy az ábécé betűit tették, de minthogy a jegyzet mellől ez a jelzés rendszerint elmaradt, a magyarázatot igénylő szót tartalmazó sort lehetőleg vonalba állították. A fejezetcímek rendszerint verzáliákkal szedettek, de ha több sorra terjedtek, akkor a második vagy a harmadik sor már csak kurrens betűkkel készült s valósággal odatapadt a szöveghez. Javulás ezen a téren csupán az 1600-as évektől észlelhető. A címlap rendszeren a túlsok szöveg terhe alatt nyögött

s a helyes elosztást egyrészt a betűkészlet szegénysége, másrészt a szedők kezdetleges tudása is hátrányosan befolyásolta. Uitz ezen a téren is folytonos fejlődést vél felfödözni és szembe állítva Magyar Istvánnak *Az országokban valo soc romlasoknac okairól* c. könyve Sárvárt 1602-ben készült címlapját Pázmány *Vasárnapi prédikációi*-nak Pozsonyban 1616-ban nyomtatott címlapjával, a sorok alakítását illetően óriási haladást állapít meg. Ez azonban téves beállítás: ahogy voltak 1616 előtt is tökéletes elosztású címlapok — gondoljunk csak a Honterus-féle nyomtatványokra —, úgy akadt 1616 után is nem egy olyan sajtótermék, melynek címlapja messze mögötte marad akár csak a kifogásolt Mannel-féle nyomtatványé-
nak is.

Amikor a szedő munkájával elkészült, a szöveghasábokról ideiglenes levonatot készítettek, melyet a korrektor több-kevesebb gonddal kijavított. A korrektori tisztelet a tudós vezetés alatt álló XVI. századi nyomdáinkban valószínűleg maguk a tulajdonosok töltötték be, akik egyúttal a nyomda legtöbb termékének szerzői is voltak, Heltai Gáspárra nézve ez kétségtelen. Maga panasolja Dávid Ferenc egyik munkájának sajtóhibajegyzékében (1572), hogy hiába jegyzi meg a hibákat, a nyomtatószoigák, akik nem értik a nyelveket s „csak kordéra rakják“ a betűket, nem veszik kellőképp figyelembe a hibaigazításokat. Ha a nyomda élén hivatásos tipográfus állott, a korrektúrát rendszerint maguk a szerzők végezték, föltéve, hogy helyben vagy legalább is a közelben laktak. Így a Károli-féle bibliafordítás kinyomtatásánál a kéziratot és a korrektúrát küldöncök közvetítették Gönc és Vizsoly között. A küldöncök egyike Szenczi Molnár Albert volt, aki hálásan jegyezte fel, hogy akkori gyermekségében az isteni gondviselés részesevé tette a nagy műnek „holott az időben lábánál forgott az böcsületes embernek, Károli Gáspárnak, az gönci prédikátornak, az ki főigazgatója volt a kinyomtatásnak és őt gyakran a visolj nyomtató helyre kiküldte az tőle írott leveleskéekkel.“ (V. ö. *Károli-émlékkönyv.* 41. l.) Régi könyvek utánnyomásánál, vagy a nyomdától messze lakó írók műveinek kiszedésénél — tekintve az akkori közlekedési nehézségeket — maguk a könyvnyomtatók gondoskodtak a korrektúráról. Ilyenkor persze a könyvek hemzsegték a sajtóhibáktól. Melius Péter a *Confessio catholica* (1562) és Károlyi Péter *A halálról* szóló „hasznos és szükséges köníveczke“ (1575) sajtóhibáit azzal mentegetik, hogy műveik nyomtatása idején nem voltak Debrecenben.⁴² Innen magyarázható nem egyszer egyes könyvnyomtatóink helyváltoztatása is. Hoffhalter Rudolf 1573-ban azért költözködik műhelyével Alsólendvára, hogy a helyszínén nyomtassa ki Kulcsár György ottani prédikátor könyveit, majd debreceni megtelepülése idején 1585-ben Nagyváradra, hogy ott hozza ki Beregszászi Péter váradi lelkész egyik vitairatát. Mannel János is azért költözik 1585-ben nyomdájával, vagy legalább

is annak egy részével Varasdra, hogy Vramecz Antal ottani prédikátor és Skrynarich Balázs Varasd város bírójának munkáit kinyomtassa. A XVIII. sz.-ban a kolozsvári ref. nyomda egy részét azért viszik át Keresdre, hogy a Bethlen Farkas latin nyelvű történetét sajtó alá rendező Bethlen Eleknek jobban kezeügyében legyen. Ha a nyomda átköltöztetése valami okból lehetetlen volt, a tipográfus — miként ez Gönczi István *Panharmonia*-jának (1597) utószavából kitetszik — a szomszédos egyházak lelkészeinek küldte meg a kefelevonatokat. A korrekció megkönnyítésével hozható kapcsolatba az a törekvés is, hogy a jelesebb iskolák székhelyein, tudományos és irodalmi életünk e központjain egy-egy nyomda létesüljön. Hogy a nyomdák tartottak-e külön korrektorokat, arról egy esetet nem tekintve nincs tudomásunk. Az egyetlen üzem, melyről pozitíve tudjuk, hogy hivatásos korrektorai (collationistae) voltak, a nagyszombati. Ez 1773-ban három korrektort foglalkoztatott. Heti fizetésük egy-egy frt volt. (*A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 189. l.) Ezt a tisztet a legtöbb officinában a szerzők nem léte esetén bizonyára a művezető látta el.

A korrigált levonat azután visszakerült a szedőhöz, aki a javításokat „a korrigáláshoz való székek“-en⁴³ magában a szedésben kiigazította. A korrigált hasáboakat azután egy síma asztallapon a könyv rétnagyságának megfelelő részekre osztották: betördelték s az ív egyik oldalára kerülő részeket — például a negyedréti ívnél az 1. és 8. s fölötté, de ellenkező irányban a 4. és 5. lapra szánt szedést — a munkás kilötte,⁴⁴ azaz ráhelyezte a zárólapra,⁴⁵ a lapszéleknek megfelelő közöket kitöltötte térpótlókkal (ezek a nyomdai leltárakban szereplő „quadrat“-ok), s az egészet csavarokra járó fa- vagy vaskeretekbe, az ú. n. formákba⁴⁶ zárták. A nagyszombati nyomda 1621. é. leltára elárulja, hogy a nyomdában mindössze két teljes s öt egymáshoz nem tartozó fél forma volt. De a sárospataki nyomdának is mindössze négy „tekkelyre való jó vas ráma“-ja volt.⁴⁷ Ez azt jelenti, hogy a szebeni nyomdában mindössze egy, a patakiban pedig két ívet voltak képesek egyszerre kizárni. Jóval gazdagabb volt ezen a téren is a nagyszombati officina. Ennek 1773. é. leltára 12 vaskeretet sorol fel 200 frt összértékben, ebből négyet a különösen nagyméretű regale ívek számára. Az ekként formába zárt szedést azután ráhelyezték a sajtó talyigájának fémlapjára.⁴⁸

A szedés leemelésekor nem egyszer megtörtént, hogy a szedésből egy-két betű kihullott s ezek utánpótlása gyakran kellemetlen sajtóhiba szülőoka volt. Ezeket a sajtóhibákat sokszor nyomtatás közben észrevették és kiigazították. De az is előfordult, hogy maga a szerző változtatott valamit nyomás közben a szövegen. E sajtókorrektúrák folyamánya, hogy ugyanazon kiadás különböző példányai néha nem egészen azonosak. Így keletkeztek az ú. n. ikernyomtatványok, melyek Milchsack meghatározása sze-

rint olyan kiadások, melyeknek egyes példányai, noha általában azonosak, a részletekben sokban különböznek. Ily változatok esetén annak megállapítása, hogy új szedéssel vagy pedig pusztán sajtókorrektúrával van-e dolgunk, Milehsack módszerének alkalmazásával igen könnyű. Ez a módszer abban áll, hogy Milehsack, abból a tényből kiindulva, hogy a formába zárt szedésről készült levonatok hajszálnyi pontossággal egybevágnek, a változatokat tartalmazó lapok első sorának valamelyik, a sor közepe tájára eső betűjét az utolsó sor egyik betűjével egyenes vonallal kötötte össze. Ha a vonal a közbülső sorok egy-egy betűjét ugyanazon a ponton metszi a megvizsgált levonatokon, úgy a kisebb szövegbeli eltérések dacára is azonos szedésről nyert levonatokkal van dolgunk, míg ha az egybekötő vonal az egybevetett példányokon más-más betűre esik, úgy két külön szedéssel állunk szemben még akkor is, ha a két szöveg betűről-betűre azonos s ha mindjárt a sorok kezdete és végződése is teljesen azonos.⁴⁹

A következő művelet a szedés befestékezése volt. A nyomdafestéket ebben a korszakban a könyvnyomtatók vagy készen szerették be,⁵⁰ vagy pedig maguk állították elő, valamely jól bevált recipe szerint.⁵¹ Főanyag a kalcinált, vagyis idegen elemeitől megtisztított lámpakorom és a lenolajfírnász volt. A lenolajat a sárospataki nyomdában „kőkentsé”-ben tartották s a fírnász előállításához használhatták ugyanitt a leltárban szereplő „gyántás főző fazék”-at „fedelestől, lábastól”. A kolozsvári jezsuita nyomda inventáriuma is megemlékezik a lenolajfőző fazékról, sőt lenolajkészletéről is. Két kupányi volt belőle 4 forint 33 krajcár értékben (Ferencai, i. m. 90. l.). A nagyszombati leltár viszont arról számol be, hogy 1773-ban három hordónyi korom volt a nyomda birtokában 60 forint értékben. „A festékfőzés napja — írja Solymossy Pál⁵² — némileg ünnepnap volt. E napon a fekete nyomdából kivonultak a szabadba, a nyilvános fírnász-konyhába s őrt állítottak az üst mellett, melyben a lenolaj javában forrott. Szorgalmasan mártogatták ebbe a friss zsemleket, mert mint hívék, ez a festéknek előnyére válik. Ha már a fírnászt eléggé szétfőttnek hitték, ekkor a kormot belekeverték, néha csak bottal keverés közben, kedvezőbb esetben azonban dörzskövel is.” A kész festékmasszát sima kőlapra kenték. Misztótfalusi Kis Miklós erre a célra a Hollandiából magával hozott márványlapot használta s a kolozsvári jezsuita nyomdában is két festéktörő mérványkő akad 10 frt értékben.⁵³ E kőlapokról vitték át a festéket a festékező ládákkal (a löcsei ábrán 11-gyel jelölve s „nedvesető labdák”, latinul „pilae”-nek értelmezve) segítségével a sajtóba emelt szedésre. E labdák bőrből készültek és lószőrrel voltak kitömve. A sárospataki nyomdának 1666-ban mindössze két ilyen a „nyomtatáshoz való kész laptá”-ja volt, a kolozsvári nyomda pedig e célra 1774-ben két fontnyi lószőrrel rendelkezett 1 frt 59 kr értékben.⁵⁴ Jost Aman egyik

fametszete éppen a festékezés jelenetét örökíti meg. A festékezést természetesen minden egyes lenyomat előtt meg kellett ismételni.

A papiros íveket a szedésre ráhajtható, esuklóra járó födéltre helyezték (A löcsei képen 12-vel jelölve s „Fedel“, latinul „coperculum“-nak értelmezve), s hogy pontos soregyent (regisztert) nyerjenek, ami abban áll, hogy az ív két oldalára kerülő sorok tökéletesen fődjék egymást, két, az ív tengelyében elhelyezett pécére akasztották. Ezek a pécék — vagy a sárospataki leltárban is használt műkifejezéssel élve puncturák — a papíroson apró lyukat ütöttek s a munkásnak ügyelnie kellett arra, hogy a hátnyomathoz beillesztett szépnyomásos íveknél a pécék ezekbe a lyukakba illesztessenek.

A papírral borított, befestékezett szedést most a sajtó tégelye alá tölték s a nyomótalpat a fordítórúd (a löcsei ábrán 15-tel jelölve s „fordeto rúd“-nak, latinul „sucula“-nak nevezve) segítségével leeresztve, megtörtént a nyomás.

Amikor azután a kellő számú példány kinyomtatásával elkészültek, a fölöslegessé vált szedést szétosztották, hogy a fölszabaduló betűkkel tovább folytathassák a munkát. A szétosztásnál a betűk nem egyszer a szedőszekrény helytelen rekeszébe⁵⁵ tévedtek s ez is fokozta a sajtóhibák lehetőségét.

A nyomdák egyik legtöbb gondot igénylő problémája a szükséges papírmennyiség beszerzése volt. Nyomdánk túlnyomó részben külföldi papírossal dolgoztak s Ballagi megállapítása szerint „a vízjegyek után ítélve, nálunk tömérdek lengyelországi papiros fogyasztatott el.“ Abádi Bécsből hozatta a papírost Újszigetre s valószínűleg Bornemisza meg Telegdi is innen fődözte papírszükségletét. A vizsolyi Biblia papíryanagát pedig Németországban vásárolták. Hazánkban az első papírmalmot 1546-ban Brassóban a Vidombak partján állította fel Hans Frühe lengyel papírkészítő Fuchs János és Benkner János költségén s bizonyára innen fődözték a Honterus-féle sajtó papírszükségletét.⁵⁶ Majd 1753-ban Báthory István Nagyszében városa kérelmére megengedte, hogy ott papírmalmot létesítsenek s annak gyártmányait szerte Erdélyben árusíthassák. A malom a talmácsi telken a Zott patak mentén 1233 frt 23 dénár költséggel szerencsésen el is készült s kezelésére 1574-ben a württembergi Riedlingenből való Berger György vállalkozott, aki az írópapír báláját 10 forintért, a nyomópapiros báláját pedig 9 forintért volt hajlandó szállítani. Mint Berger György 1574 május 29-én kelt egyezségéből értesülünk, egy-egy bála 10 rizmából, egy-egy rizsma 20 könyvből s egy-egy könyv 25 ívből állott.⁵⁷ Később Kolozsmonostoron, Déván, Gyulafehérvárt és Görgényben is létesültek papírmalmok, de ezek gyártmányai a kényesebb ízlést nem elégitették ki. Ezért a XVII. sz. utolsó évtizedében Kis Miklós azzal a tervvel foglalkozott, hogy Hollandiából hozat megfelelő képzett-

ségű papírkészítőt. Tett is erre nézve patrónusának, Teleki Mihálynak előterjesztést, de ez a lépése, sajnos, nem vezetett eredményre. Így hát a Szepességről kellett papirost hozatnia, ami nem mindig ment simán. Egy ízben a kuruc háború következtében nem kaphatván innen papirost, majd félévig szüneteltetnie kellett üzemet.⁵⁸ Az első szepességi papírmalmot 1613 körül állította fel a Lőcse közelében fekvő Teplicen Spielenberg Sámuel, az 1655-ben elhalt lőcsei városi orvos (Lőcsén már 1542-ben szerepelt egy papiermeyster özvegye), s aligha tévedünk, ha a lőcsei Brevernyomda alapítását s későbbi virágzását legalább részben ennek a papírmalomnak tudjuk be. A teplici papiros vízjegye Ballagi szerint „hármás halomból kiemelkedő kettőskereszt, melyre kétfelől oroszlanok ágaskodnak, fölötte kilencágú korona“. A nagyszombati nyomda 1640—93 között főleg a gr. Pálffy-féle bazini papírmalom gyártmányait használta. Ez a papírmalom már a század huszas éveiben is fennállott. A XVII. sz. végén és a XVIII. sz. elején alighanem a lipcsei Szentmihályon működő Zimány-féle papírmalommal állt üzleti összeköttetésben, melynek zálogbirtokosa is volt. De ezidőtájt a nagyszombati kollégiumnak a túrócvármegyei Znióváralján saját papírmalmi is voltak, amelyek bérlői papirosban fizették az évi bérösszeget. 1709-ben az egyik bérlő hat, a másik nyolc bála irodai nyomópapírt fizetett évente s ezenkívül arra is kötelezték a bérlőket, hogy egész évi papírtermelésüket szabott áron engedjék át a nagyszombati nyomdának.⁵⁹ Amennyiben azonban évi termelésük a száz bálát meghaladta, a többletet szabadon rendelkeztek. „A postai papír nagyobb bálája 19, kisebbje 17 forint, az irodai papír 13 és 12, az írópapír 11, a fehér nyomdai papír 8 és 7, az itató (bibula) papír pedig 5 forint volt, míg a szállítási díjak a malombérlőket terhelték. A debreceni nyomda 1718-ban 269 kötés papirost vett 329 forint 20 dénár értékben. Egy-egy kötés ára 1 forint 10 dénár és 1 forint 27 dénár közt ingadozott. Szállítója már ekkor is valószínűleg a dobsinai Zieser-féle papírmalom volt, melynek a század harmincas éveiből való több beadványa ma is megvan a város irattárában.⁶⁰ A nagyszombati nyomda papiroskészlete az üzem államosításakor 2000 forintra volt értékelve.⁶¹ Jóval csekélyebb papírkészlettel rendelkezett ugyanez időtájt a kolozsvári jezsuita nyomda: mindössze 7 bála nyomtatópapírral és 8 rizma írópapírral.⁶²

A papírmalmok berendezéséről szemléletes képet rajzol Nyakas Sarolta (i. m. 16. l.) a pécsi malomról készült egykorú leltár alapján. Ezt a malmot az 1760-as évek vége felé Fonyó Sándor nagyprépost javaslatára a káptalan alapította s Klimó püspök hathatósan felkarolta. Miként a püspök végrendeletéből kitetszik, az elhelyezésére szolgáló épület olyan rozoga állapotban volt, hogy Klimó a Tettye patak partján elterülő püspöki telken tágas kétemeletes épületet emeltetett befogadására. A földszinten volt a

malom hajtószerkezete, valamint a rongyot aprító zúzóberendezés, az első emeleten a rongyraktár s egy nagyobb terem, ahol a szétfoszlatott rongyot péppé áztató kádak, a merítő hálók és a sajtológépek állottak, míg a második emelet a hollandi foszlató gép, a mosóberendezés és az enyvező, meg papírfinomítóműhely befogadására szolgált, végül a padlástér a dróthuzalokra függesztett papirosívek szárítóhelyisége volt. A papírmalom személyzete 1780-ban két segédből, egy inasból, két szolgából és két nőmunkásból állott.

Mint a nyomda munkamenetéről adott áttekintésünkben kitétszik, a nyomda szorosabb értelemben vett munkája három részre tagozódik, a betűszedők (compositores literarum, sive typorum), a gépmesterek (impressores) és a korrektorok (castigatores v. collationistae) munkakörére. Technikai szakképzettséget csupán a betűszedők és a gépmesterek munkaköre igényelt. Kisebb nyomdákban mind a két munkakört egy személy látta el. Így Fischer János özvegye 1614-ben megígéri Kassa városának, hogy „jó legényt” fog tartani. Nádasdy Tamás újszigeti nyomdájában Sylvester János egyszerre két embert foglalkoztatott, Strutiust, majd ennek utódként Abádi Benedeket és saját öccsét Mihályt. Heltaí Gáspár 1572-ben megemlékezik nyomtató szolgáliról s 1578-ban Bornemisza is emlegeti könyvnyomtatólegényeit. Kis Miklós 1698-ban írt *Mentség*-ben is sűrűn szerepelnek a legények. Megtudjuk róluk, hogy házasember is akadt közöttük s hogy gazdájuk saját telkén külön házat építtetett a számukra, de hogy tulajdonképpen hányan voltak, arról bőlesen hallgat. A jó Kis ugyanazon a lapon hol többes számban, hol meg egyes számban beszél róluk. A debreceni nyomdáról viszont pontosan tudjuk, hogy 1728-ban a művezetőn kívül két legényt foglalkoztatott. 1770-ben Landerer Mihály pozsonyi nyomdájában 12; betűöntődéjében két segéd dolgozott. Épp ily pontos értesüléseink vannak a nagyszombati jezsuita nyomda 1773. évi személyzetéről. A fennmaradt kimutatások szerint ebben az esztendőben ennek az akkor legnagyobb üzemünknek tíz gépmestere, nyolc szedője és három korrektora volt. Ezzel az eléggé nagy személyzettel semmiféle arányban sem áll a nyomda munkateljesítménye, föltéve, hogy a helytartótanács elé terjesztett évi kimutatások megbízhatók. Így az 1771/72. évről szóló jegyzékek egyike 18, másika 19, az 1772/73. évről szóló pedig pláne csak 11 kiadványt sorol fel! Ez annyira kevés, hogy föl kell tennünk, hogy a nyomda az utánnymatokat egyáltalán nem terjesztette föl s hogy a személyzetet mindenféle aprónyomtatvány előállításával foglalkoztatta. Hiszen a szakemberek számítása szerint egy-egy betűszedő óránként átlag 2000 betű kiszedésére, egy-egy sajtó pedig naponként 500 nyomásra volt képes.⁶³ Tekintetbe véve már most a vasárnapokat s az ebben a korban rendkívül sűrű ünnepnapokat, Mayer egy-egy gyorsan dolgozó nyomdaüzem évi maxi-

mumát 319 folió levélre becsüli. (*Wiens Buchdruckergeschichte*. Wien, 1883, I : 142. l.) Megjegyzem, hogy a nyomdák átlagteljesítményét károsan befolyásolta a betűkészlet szegényessége is. Kis Miklós panaszolja, hogy ha egy-két napig távol volt a nyomdától s így nem végezhetette el a szedéssel párhuzamosan a korrektrurát, máris megakadt a munka, mert kevés lévén a typus „menten megtsökennek a betű szedők, és megszűnnek a munkától... kiváltképen — teszi hozzá — ha azon Typusokból ketten is szednek.“ (*Mentség*, 29. l.)

(Folytatjuk.)

GULYÁS PÁL

¹ Hasonmását l. Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. sz.-ban*. Bpest, 1931. 238. l. — ² Imreh Sándor nyomdász leírása a *Grafikai Szemlé*-ben, 1892 : 59. l. — ³ „Eine presse mit allem zugehör samt newem fundament von Metall.“ V. ö. M. Ksz. 1888 : 250. l. — ⁴ L. M. Ksz. 1926 : 120. l. — ⁵ V. ö. Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsv., 1896. 89. l. — ⁶ *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* Bp., 1928. 185. l. — ⁷ Hasonmásukat l. Gulyás, i. m. 239. és 243. l. Utóbbi képeske Comenius *Orbis pictus*-ának 1685-ben Lőcsén megjelent négyfelvű kiadásából (RMK. I : 1338. sz.) való. A könyvben előforduló 151 fametszet készítője Bubenka Jónás Dobos (Bubenka) András tótfalusi (ochtinai) ev. lelkész fia, előbb eperjesi német kántor, majd a lőcsei latin iskola tanára. Metszetei nem önálló alkotások, hanem az *Orbis pictus* 1658. é. nürnbergi kiadás ábráinak tükröképei. V. ö. Takáts Zoltán: *Bubenka Jónás és az Orbis pictus képei*. Archaeol. Értes. 1912 : 284/6. l. és Hajnóczy Iván: *Az 1685. é. lőcsei Orbis pictus képei*. M. Kvszle, 1941 : 186. l. — ⁸ Csürös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debr., (1911) 322. l. egyik jegyzetében megemlíti Miskolci Ferenc könyvnyomtatónak a debr. ref. koll. könyvtárban R. 684. sz. a. őrzött naplóját, mely többek közt „közli a kolozsvári és a debreceni betűszekrény betűelhelyezési rajzát“, utóbbi 1697-ből. E rajzokat szerettem volna képbén bemutatni. Sajnos, ily irányú megkeresésemre a koll. könyvtár igazgatóságától 1943. Bl. 8. 118/943. sz. a. azt a lesujtó választ kaptam, hogy a Miskolci-féle napló „már az 1920-iki generális revíziónál is hiányzott és azóta hiányként van nyilvántartva“. — ⁹ Iványi Béla közlése, M. Kvszle, 1931 : 63. l. — ¹⁰ Medgyesi levelét először az *Erdélyi Prot. Közl.* tette közzé, 1876 : 320. l. s azóta sokszor idézték. — ¹¹ L. Dézsi Lajos: *M. író és könyvnyomtató a XVII. sz.-ban*. Bp., 1898. 148. l. — ¹² Ez a véleménye Hajnóczy Ivánnak: *A 300 éves lőcsei nyomda*, Közlem. Szepesvm. Multjából, 1914. és Pukánszky Béla: *D. Druckerei Brewer in Leutschau*, Gutenberg-Jahrb. Mainz, 1927., de hogy véleményüket miféle okmányokra vagy megfigyelésekre alapítják, azt egyikük sem árulja el! — ¹³ L. Csürös i. m. 120. l. — ¹⁴ Szalárdi János: *Sivalmas Irvónika*, idézi Ballagi Aladár: *A m. nyomdászat tört. fejlődése*. Bp., 1876. 100. l. — ¹⁵ V. ö. Ferenczi Zoltán, i. m. 69. l. — ¹⁶ Kis Miklós *Mentsége* 45. l. — ¹⁷ *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 76. l. — ¹⁸ Gárdonyi Albert: *Magyarors. könyvnyomdászat* stb. Budapest., 1917. 11. l. — ¹⁹ *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 16., 41. l. — ²⁰ V. ö. Éble Gábor: *Egy m. nyomda a XVIII. sz.-ban*. Bp., 1891. 12. l. — ²¹ Ballagi i. m. 138. l. — ²² V. ö. Illésy János: *Nyomdászati és*

könyvészeti adatok. M. Kvszle, 1896 : 175. l. — ²² A K. M. Egyet. Nyomda tört. 183. l. — ²⁴ L. J. Fitz: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn*, etc. Gutenberg-Jahrb. 1934. 210. l. — ²⁵ V. ö. Typographia, 1880 : 13. sz. — ²⁶ A leltárt Imreh Sándor közölte a Typographia 1880 : 14. és köv. számaiban kiadott *Tóthfalusi Kis Miklós nyomdája* c. cikksorozatában. — ²⁷ V. ö. Korrespondenzbl. 1882 : 65. l. a nagyszombati és M. Ksz. 1888 : 250. l. a kassai nyom. dát illetőleg. — ²⁸ Nyakas Sarolta: *Az első pécsi nyomda története*. Pécs, 1943. 37. l. — ²⁹ L. Gulyás i. m. 250. l. — ³⁰ V. ö. Rovó Aladár: *A betű*. (Bp., 1930.) 13. l. — ³¹ V. ö. Szabó: RMK. II : 553. l. — ³² A régi magyarban a *cifra* számjegyet és nem cifrázatot jelentett. V. ö. Pápai Páriz Ferenc magyar-latin szótárát, amely szerint *tzifra*: Numeri nota! — ³³ L. M. Ksz. 1888 : 250. l. — ³⁴ L. A K. M. Egyet. Nyomda tört. 96. l. — ³⁵ V. ö. Gárdonyi Albert: *XVIII. sz.-i nyomda felszerelési költségei*. M. Ksz. 1942 : 52/3. l. — ³⁶ A nagyszombati nyomdának az 1773-iki leltár szerint 150 drb szedőfája volt 50 frt értékben. V. ö. A K. M. Egyet. Nyomda tört. 185. l. Kár, hogy a kivonatban közölt leltár nem szöveghű. A kolozsvári jezsuita nyomdában ugyanakkor 5 drb „betűszedő vas” volt 5 frt értékben. L. Ferenczi, i. m. 82. l. — ³⁷ A nagyszombati nyomda leltára a „különféle formákhoz való hajók, Vinclhäben” értékét 100 forintra teszi. V. ö. i. m. 185. l. Ugyanekkor a kolozsvári jezsuita nyomda 22 drb „columnák alá való deszká”-val bírt 2 frt 40 kr értékben. L. Ferenczi, i. m. 90. l. — ³⁸ A löcsei képecskén 6-tal jelölve s a szövegben „folyó (levél): Paginá”-nak értelmezve. — ³⁹ A Gevers-féle leltárban szerepelnek az az „allerley strige”. — ⁴⁰ M. Tóthfalusi Kis Miklós mentsége. Gyoma, 1942. 12/22. l. — ⁴¹ A könyvnyomtatás fejlődéstörténete. M. Nyomdászlat, 1908. — ⁴² V. ö. Gulyás, i. m. 116. és 157. l. — ⁴³ Így említi őket A K. M. Egyet. Nyomda tört. 185. l. lenyomatott leltári ismertetés, számuk feltüntetése nélkül. A kolozsvári jezsuita nyomdában három ilyen szék volt együttesen 30 kr. értékben. L. Ferenczi, i. m. 90. l. — ⁴⁴ Miskolczy Ferenc eml. naplójában löcsei éveiből származó „számos ú. n. kilövesi tábla” volt megörökítve. L. Csürös, i. m. 322. l. — ⁴⁵ A löcsei képecskén 7-tel jelölve s a magyarázó szövegben „rendelő (helyheztető) táblá”-nak, latinul „tabula compositoria”-nak értelmezve. — ⁴⁶ A löcsei képecskén 8-cal jelölve s a szövegben „vasráma: margo foreus”-nak nevezve. — ⁴⁷ L. M. Ksz. 1926 : 117. l. — ⁴⁸ A löcsei képecskén 13-mal jelölve a „bé-vetőlő”, latinul „tigellum”-nak értelmezve. — ⁴⁹ V. ö. Gustav Milchsack: *Doppeldrucke*. Zentralbl. f. Bibliotheksw. 1896. Nálunk Trócsányi Zoltán volt az első, aki az egymástól némiképp eltérő példányokban nem látott külön kiadásokat, hanem pusztá változatokat s ezzel — a külföldi irányú kutatásoktól függetlenül — helyes útra terelte a kérdést. L. Régi m. nyomtatványok változatai. Akad. Értes. 1918 : 6/8. sz. és kly. Bp. — ⁵⁰ Sylvester-ről például tudjuk, hogy Bécsben érdeklődött az *Wy testamentum* kinyomtatásához szükséges festék mennyisége és ára iránt. V. ö. Régi m. költők tára, II : 489/91. l. — ⁵¹ A M. N. Múzeum könyvtárában megvan Steinhübel György felsőmagyarorsz. könyvkötőlegény 1668-ban megkezdett jegyzőkönyvecskéje, melybe több mesterségébe vágó receptet is följegyzett. V. ö. Gulyás Pál: *Egy felsőmagyarorsz. könyvkötőcsalád följegyzéseiből*. Bp., 1912. és M. Kvszle, 1912. Egészen bizonyos, hogy tipográfusainknak is voltak ilyen mesterségükbe vágó följegyzéseik, melyek azután apáról fiúra szálltak. — ⁵² A nyomdászlat a jelenkorban. Gutenberg, Eger, 1867 : 22. sz. 89. l. — ⁵³ L. Ferenczi, i. h. — ⁵⁴ A festékező pamacsokat és a lószórt a nagyszombati leltár is fölemlíti. I. m. 185. l. — ⁵⁵ A löcsei képen 5-tel jelölve s „tartó.helyesekék”-nek, latinul „loeuclamentá”-nak értelmezve. — ⁵⁶ L. Ábel Jenő: *A bártfai sz. Egyed temploma*

könyvtárának tört. Bp., 1885. 118. l. — ⁵⁷ V. ö. Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon.* M. Kvszle, 1932/4 : 16/8. l. — ⁵⁸ V. ö. Novák: *A nyomdászat története.* Bp., 1928. III : 71. l. — ⁵⁹ *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 61. l. — ⁶⁰ L. Csűrös, i. m. 344. s köv. l. — ⁶¹ L. *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 185. l. — ⁶² L. Ferenczi, i. m. 90. l. Ő szerinte a nyomtató papír mázsája 17 frt, az író papír mázsája pedig 2 frt volt, ami persze elírás: az első esetben mázsa helyett bála, a másodikban pedig rizsma értendő! — ⁶³ V. ö. Rovó Aladár: *A betű.* 25., 28. l.